

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Жұбай Орынай Сағынғали қызы,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қауымдастырылған
профессоры, филология ғылымының докторы
E-mail: alm-ornai@mail.ru*

Үдербаев Алмас Жауынбай ұлы,

*Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық зерттеу университетінің
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымының кандидаты
E-mail: a.uderbayev@satbayev.university*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272023>

Мақала Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі тіл, сана, ақыл, дүниетаным сынды ұғымдар когнитивті лингвистикалық тұрғысынан талдауға арналған. Негізгі назар тілдің менталдық функциялары, концептуализация және мәдени кодтардың көрінісіне аударылады. Зерттеу ретроспективті талдау әдісіне негізделген, яғни ғалымның XIX ғ. идеялары когнитивті лингвистиканың заманауи ұғымдарымен салыстырылады.

The article examines concepts such as language, consciousness, mind, and worldview in Abai Kunanbaev's Kara Sozder (Words of Edification) through the lens of cognitive linguistics. The primary focus lies on the mental functions of language, conceptualization, and the manifestation of cultural codes. Employing a retrospective analysis methodology, the study juxtaposes 19th-century philosophical ideas with modern cognitive linguistic frameworks to explore how language shapes cultural cognition.

Makale, Abay Kunanbayev'in Kara Sözləri'ndeki dil, bilinç, akıl ve dünya görüşü gibi kavramların bilişsel dilbilim perspektifinden analiz edilmesine odaklanıyor. Temel vurgu, dilin zihinsel işlevleri, kavramsalleştirme ve kültürel kodların görünümüne yöneliktir. Çalışma, retrospektif analiz yöntemine dayanır; yani 19 yüzyıldaki fikirlerin modern bilişsel dilbilim kavramlarıyla karşılaştırıldığı bir yaklaşımdır.

Тілді когнитивті тұрғыдан зерттегенде тілдің білімді сақтап, жеткізуші қызметі көрінеді. Сол себепті адамның ойлау, сөйлеу қабілетін зерттеуде когнитивтік лингвистиканың орны ерекше. Когнитивті бағыттағы зерттеулер Абай кезеңінен (тіпті одан да бұрын) бастау алады. Ғалымның зерттеулерінде тіл, сана, ақыл, қиял, тілдік сана, таным, ұғым, концептуалдау, тыңдаушы, сөйлеуші факторы, т.с.с. мәселелер жан-жақты сөз болған.

Ғұлама қара сөздерін нөмірлемегені белгілі. Әйтсе де шарттылық үшін кейін қойылған саны бойынша атасақ, 7-сөзінде: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – «ішсем, жесем, ұйықтасам» деп тұрады. Бұлар –

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – «білсем екен» демеклік. Не көрсе, соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да, тұра жүгіріп: «Ол – немене?», «Бұл – немене?» деп, «Ол неге үйтеді?» – деп, «Бұл неге бүйтеді?» – деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, «білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен» деген», – дейді [1]. Бұл жерде Абай когнитивті лингвистиканың негізгі бірліктері – таным, сана мәселелерін сөз етіп отыр. Саналы адамды ғана адам ретінде сипаттай отырып, ғалым адамның хайуаннан негізгі айырмашылығы ретінде ақылды, саналы болуды атайды, «дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса, денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайтынын» ескертеді.

Абайдың қара сөздерінде сезімдік таным мен логикалық таным анық көрсетілген. Ғұлама сезімдік танымды нақты саралап көрсетеді: «Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң оларды жайғастырып көңілде суреттемек. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң оларды жайғастырып көңілде суреттемек», – деп, жибили қуаттың кәсіби қуатқа айналатынын айту арқылы когнитивті лингвистикаға тереңдеп бойлағанын көреміз. Ғұламаның «көңілге түскен сурет» деп отырғаны – қазіргі тілмен айтқанда, ғалам бейнесі. Яғни адамның түрлі сезім мүшелері (көру, есту, тері, иіс, дәм) арқылы қабылданған ақпарат ғалам бейнесін қалыптастырады. Адам қабылданған ақпаратты санасымен түйсінеді.

«Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы: «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша: әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең... Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

сөзінен оқшау, олар сөзінен үздік, артық... Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған», – деп жазған еді [2]. Әр сөзін зерделей білген ғалым кейін Абайдың сөздерін қазақ тіл білімінің терминдерін түзіп, қалыптастыруда молынан пайдаланғаны байқалады.

Ахмет Байтұрсынұлының сөз өнеріне қатысты бірқатар атауларына (*сөз, тіл, айтушы, тыңдаушы, сөз қисыны, ғаламды сөзбен көрсету*, т.с.с.) Абай Құнанбайұлының өлеңдерінің әсері барға ұқсайды. Бүгінгі таңдағы шеттілдік атаулардың орнына А.Байтұрсынұлы түсінікті де ыңғайлы қазақы атауларды пайдаланған. Қазіргі кезде когнитивті бағыттағы зерттеулерде «языковая картина мира» «дүниенің тілдік бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі» деген аудармалар қолданылып жүр. Бұл орайда ғалым «ғаламды сөзбен көрсету» деген атауды ұсынады [3]. «Дүниенің тілдік бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі» деген баламалар – қазақ тілінің сөзжасам, сөзқолданыс табиғатына қайшы, калька жолымен жасалған. «Тілдік тұлға» атауына қатысты да соны айтуға болады. Ал А.Байтұрсынұлы ұсынған «ғаламды сөзбен көрсету» деген атау қазақы дүниетанымға тән, дәл атау екеніне талас жоқ. Сол себепті бұл атауды ғылыми айналымға енгізу қажет. Әрине, бұл сөздердің (*сөз, тіл, айтушы, тыңдаушы, сөз қисыны, ғаламды сөзбен көрсету*, т.с.с.) бірқатары қазақ тілінде Абайға дейін қолданылған. Ахмет Байтұрсынұлы Абай ақынның қолданысындағы сөздерге терминдік мән жүктеген. Сол арқылы қазаққа ұғынықты, қазақы танымға тән атаулар қалыптастырған.

Абай Құнанбайұлының ой-тұжырымы Жүсіпбек Аймауытұлының еңбектерінде де сабақтастық тапқан: «Біз фотографиямен неге пайдаланбаймыз? Сөзбен суреттеу нәрсенің ұзын ырғасы, долбары, нобайы сықылды болатындығы бәрімізге мәлім. Бір танысыңызға бір адамның түрін суреттеп айтып көріңіз. Ол суреттеген кісіңізді жолықтырғанда, оны танымасына мен кепіл. Әңгіме ым (мимика) мен ымдасу (пантомима) да, оларды сөзбен суреттегеннен фотографияға түсірген әлдеқайда сәл оңай емес пе?.. Әрине, бұл жазулар сөзбен жазуды мүлде керексіз тауып, шығарып тастайды. Қайта сөз, сурет, фонограф жазулары бакыланушы адамды жақсы зерттеуге біріне бірі көмектесіп пайдасы тиеді. Сөздің одан да артық пайдасы, арманырақ барғанда, ақылмен білетін нәрсеге келгенде көзге анық көрінеді,

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

онда көбінесе сөзге сүйенуге тура келеді. Біздің жат ететініміз – түптің түбінде тілсіз жануарлар сықылды болмай, бәрін де сөзге айналдыру ғой» [4].

Байқап отырғанымыздай, Ж.Аймауытұлының тұжырымында Абайдың ақыл, сана, ақыл, ес, мінез, қиял, қайрат, қуат, көңіл, мақтаншақтық, адам мен хайуанның айырмашылығы, ғалам бейнесіне қатысты ойы жалғасын тапқан. Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі ой-тұжырымын, атауларды (*мен, менікі, т.с.с.*) дамыта отырып, Жүсіпбек *адам, жігіт* атауларының орнына «әлеуметтік мен», «мендік», «мендік мен» атауларын енгізеді, күнде көріп, жолығып, айналысатын адамдарды «біздің суретімізді түсіретін түрлі айна» түрінде сипаттайды [4:300].

Жүсіпбек Аймауытұлы Абайдың еңбектерін пайдаланғанына толық негіз бар. Оны Жүсіпбектің: «Көптің аузын күзетсең, күн көрмейсің, өзің өзінді күзет кел, шырағым!» – дейді Абай. Өзгелердің «мен» туралы пікірі ұшқары болса, өзімді қалай тануым керек? Маған жапсырған өзгелердің пікірін, сынын қалайша өзімнен алып тастауым керек? Кәйткенде өзіммен өзім жекеленіп, өзімді білемін? Міне қиын мәселе – осы» – дейді [4: 300].

Мағжан Жұмабаевтың «Педагогикасында» Абай Құнанбайұлының жибилі қуат пен кәсіби қуатқа, сезімдік таным мен логикалық таным, тән көрінісі мен жан көрінісіне қатысты ой-тұжырымы сабақтастық тапқан. Мағжан Жұмабаев жан көріністерін үшке жіктейді: білу яки ақыл көріністері, ішкі сезім көріністері һәм қайрат көріністері [5]. Мағжан жан көріністерін былайша сипаттаған: «Біз бір заттың яки көрінісінің сынын белгілейміз, заттар яки көріністер арасындағы байламды яки айырманы табамыз. Бұл – ақыл ісі. Біз қайғырамыз, қуанамыз. Бұл – ішкі сезім ісі. Біз бір істі істемекші боламыз, бір мақсатқа жетпекші боламыз. Бұл – қайрат ісі» [5]. Ғалым: «Адамның жан көріністері жоғарғы үш тапқа бөлінгенімен, бұл үш тап бір-біріне жуымайтын емес, бұл үш таптың арасында берік байлам бар. Яғни адамның жан тұрмысында бірлік бар. Екінші түрлі айтқанда, адам бір іс істегенде, осы үш тап жан көріністерінің үшеуі де қатынасады. Мысалы, біздің бір саусағымыз ауырды. Сонда біз саусағымыздың ауырғанын сеземіз. Бұл – ішкі сезім ісі. Саусақтың ауырған себебін тексереміз. Бұл – ақыл ісі. Сол ауруды жеңілдетуге, бітіруге, жазуға ұмтыламыз. Бұл – қайрат ісі. Ал енді адамның әрбір ісіне осы үш тап жан көріністерінің үшеуі қатынасы болғандықтан, сол ақыл, ішкі сезім, қайрат үшеуін бірдей тең тәрбие қылу – тәрбиешінің міндеті... Бір адамның осы үш тап жан көріністері тең болмай, біреуі таразыны басып билеп

кетсе, ол адам бақытты болмақ емес», – дейді. Бұл ойлары Абайдың қара сөзіндегі қағидағтарымен үндеседі.

Ұлттық дүниетанымды бейнелейтін сана тіл арқылы көрініс табады. Әр адам белгілі бір ұлттың өкілі болғандықтан, ұлттық дәстүр, тіл, тарихы, әдебиеті бөлек болады. Әр тіл дүниені өзінше бейнелейді. Бұл орайда алаш зиялылары Абай ұстанымдарын, Абай дүниетанымын Темірқазық ете отырып, еуроцентризмнен ада ұлттық ғылым салаларын қалыптастырды. Түрлі ғылым салаларын қазақ тілінде қалыптастыру арқылы ХХ ғасырдың басын қазақ ғылымының алтын ғасырына айналдырды. Адам болмысты тілі арқылы танитындықтан, ұлттық ғылымның жарқын болашағына негіз қалады.

Қазақ тарихында Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытұлы сынды алаш зиялылары философия, тіл, әдебиет, педагогика, психология, т.с.с ұлттық ғылым салаларының қалыптасуына өлшеусіз үлес қосты. Ғалымдардың когнитивті лингвистика, коммуникативті синтаксис, функционалды лингвистика, психология, психолінгвистика, педагогика, т.с.с. салаларға арналған еңбектерінің метатілінде Абай Құнанбайұлының сөздік қорындағы атаулар қолданылып, ғұламаның концептуалды ойы, ұстанымы әрі қарай жалғасын тапқан. Сол себепті «Абай Құнанбайұлы қазақ даласында осы ғылым салаларының, жаңа парадигмалардың қалыптасуына ықпал етті» деуге толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. - 1-том. - Алматы: Жазушы, 2020. - 640 б.; 2-том. - Алматы: Жазушы, 2020. - 528 б.; 3-том. - Алматы: Жазушы, 2020. - 488 б.
2. Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. - 1913. - №40, 43.
3. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. - Астана, 2017. - 740 б.
4. Аймауытов Жүсіпбек Шығармалары. - Алматы: Елшежіре, 2013. - 4-том. - 184 б.
5. Жұмабаев Мағжан Шығармалар жинағы. - 3-том. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. - Алматы: Жазушы, 2008. - 97-187-бб.